

КОНЦЕПЦІЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ АБІЛІТАЦІЇ ПІДЛІТКІВ, НА ЖИТТЯ ЯКИХ ВПЛИНУЛИ БОЙОВІ ДІЇ НА СХОДІ УКРАЇНИ: ДОСВІД МАНДРІВНОГО ТАБОРУ МИРУ

С. О. Англова, м. Київ

Розвиток громадянської ідентичності, зокрема вихід громадян за межі своєї регіональної ідентичності, визначено як важливе завдання в контексті подолання причин і наслідків конфлікту на сході України. Формат активних мандрівок визнано важливим та ефективним інструментом реалізації цього завдання, зокрема в роботі з підлітками, на життя яких вплинули бойові дії. Розкрито концептуальні та методичні засади проведення мандрівного табору миру для підлітків, який було організовано влітку 2017 р. силами ГО “Новий Донбас”. Описано досвід роботи психолога з підлітками, визначено принципи й методи втілення концепції соціально-психологічної абілітації підлітків з урахуванням їхніх вікових особливостей. Наголошується, що в процесі абілітації робота психолога має спрямовуватися насамперед на те, щоб люди, особливо молоді, які зазнали руйнівного впливу війни, ставали суб’єктами налагодження мирного життя та розвитку громад. Розглянуто активності, які реалізують завдання абілітації в рамках миротворчого табору: заходи командотворення, красназавчі квести, теренові ігри-реконструкції, навчання та практика з фото- і кінодокументалістики. За результатами аналізу практичного впровадження засад соціально-психологічної абілітації підлітків у мандрівному таборі зроблено висновок: для становлення безконфліктної громадянської ідентичності доцільно використовувати форми роботи з розвитку історичної пам’яті, які є цікавими для сприйняття і мають гуманістичний вимір, забезпечують екзистенційне переосмислення історичних подій, моделюють соціально-психологічні причини та рушійні сили конфліктів, стають предметом спільної рефлексії учасників табору.

Ключові слова: миротворчість, соціально-психологічна реабілітація, абілітація, громадянська ідентичність, підлітковий вік.

Постановка проблеми. На шляху подолання причин та наслідків збройного конфлікту на сході України постає чимало практичних проблем, пов’язаних з утіленням реабілітаційних та миротворчих суспільних завдань. Наразі навіть приблизно важко порахувати, на життя якої кількості дітей і підлітків вплинули бойові дії, адже йдеться не лише про мешканців прилеглої до лінії бойових зіткнень зони, про родини військовослужбовців, а ще й про дітей внутрішньо переміщених осіб та волонтерів.

Конфлікт триває вже п’ятий рік поспіль, і не лише в “гарячих” формах: ментальний простір також зазнає постійного інформаційного

впливу агресора. Війна схожа на кинутий у воду камінь, від якого колами в усі боки розходяться горе, відчай, зневіра та самотність – психологічні наслідки конфлікту. Наразі школа, родина та інститути соціального захисту не завжди спроможні ефективно протистояти викликам сьогодення, зокрема забезпечити ефективну, систематичну психологічну реабілітацію дітей та підлітків, на життя яких вплинув воєнний конфлікт. Отже, суспільство потребує наразі соціально-психологічної концепції, яка б забезпечила реалізацію завдань такої реабілітації. Розроблення та практичне впровадження концепції, реалізацію визначених нею завдань могли б узяти на себе сьогодні волонтери громадських організацій.

На думку сучасних українських соціальних психологів, змістовою мішенню соціально-психологічних реабілітаційних технологій є активізація готовності особистості до змін. Ці зміни охоплюють: а) ставлення людини до себе, самоідентифікацію; б) її спілкування із значущим оточенням, освоєння нової комунікативної території; в) сенсопородження, наповнення часу власного життя пошуком нових цінностей, смислів, орієнтирів. Соціально-психологічна реабілітація має сприяти підтриманню й оновленню психологічного здоров'я, тобто розвитку, збереженню та відтворенню фізичного, соціального та особистісного здоров'я як основного персонального капіталу [7]. Вважаємо, що концепція соціально-психологічної реабілітації дітей та підлітків потребує термінологічного переосмислення, адже реабілітація означає лише відновлення втрачених можливостей. Такий підхід не може задовольнити потреб людини, яку ми розглядаємо як систему, що перебуває в постійному розвитку. Тому має йтися про *абілітацію*, тобто про *розвиток нових можливостей та закладання потенціалу розвитку*.

На нашу думку, важливим аспектом цієї роботи є розвиток ідентичності підлітків. Ідентичність, популярний конструкт у соціально-психологічних студіях, дає змогу дослідити взаємовплив спільноти та індивіда. Вона визначається як стійке “Я”, внутрішнє усвідомлення себе членом певної спільноти. У нашій роботі з підлітками ми спиратимемося на концепцію Е. Еріксона, який розглядав питання вікового розвитку та соціалізації. Саме Еріксон увів в ужиток поняття “соціальне оточення”, “історичний момент” та “криза ідентичності” [8]. У соціальному сенсі під ідентичністю розуміють найбільш значущі політичні, культурні, релігійні та інші орієнтації, які детермінують мережу зв'язків людини з групами, інститутами, ідеями тощо [1]. Індивід може мати багато ідентичностей: гендерну, соціальну, етнічну, національну, професійну тощо. Фахівці відзначають, що на тлі множинності ідентичностей, властивій особистості в сучасному світі, актуалізуються насамперед ті з них, які пов'язані з певним простором. Часто вони набувають форми “місцевого патріотизму”

[4]. Сприяння “виходу” особистості за межі регіональної ідентичності як завдання стало частиною нашої концепції соціально-психологічної абілітації.

Дослідження із соціальної та політичної психології, культуральної історії, соціології та політології довели існування зв'язку між формуванням національної ідентичності і культурною пам'яттю [2–5]. Пам'ять про минуле живить групові ідентифікації, формуючи уявлення про спільні долі членів соціуму. Політика щодо збереження історичної пам'яті в державі (у найширшому розумінні як діяльність державних та інших суспільних інститутів – формальної та неформальної освіти, громадських організацій, традиційних і новітніх медіа, індустрії розваг тощо) важлива для формування єдиної політичної нації, адже впливає на ступінь порозуміння між представниками різних національних проєктів і спрямовує вектор соціалізації особистості як громадянина. Для України наразі актуальним є пошук таких форм роботи з розвитку історичної пам'яті, які сприяли б становленню внутрішньо безконфліктної громадянської ідентичності, викликали довіру та інтерес, здатні були залучити підлітків до громадського життя в умовах загальної зневіри і розчарування. Ця проблема загострюється через використання в інформаційній війні штучних конструктів – так званих конфліктних ідентичностей. Конструювання “образу ворога” і “комплексу жертви”, консолідація спільноти на основі протиставлення “іншим” – типові доміанти таких процесів [1–5]. Саме тому необхідно цілеспрямовано працювати над формуванням національної та інших (зокрема європейської) ідентичностей, актуалізуючи історичну пам'ять та активізуючи розвиток історичного мислення, звертаючись до особистісного виміру конфліктів попередніх епох та досвіду їх подолання. Такий підхід сприяє реалізації миротворчих ініціатив, стимулює прояви активної громадянської позиції молоді [2].

Мета статті: створити концепцію соціально-психологічної абілітації, яка спирається на розвиток ідентичності підлітків; розробити принципи практичного втілення цієї концепції, дібрати форми роботи відповідно до вікових особливостей підлітків, що вирішують одночасно багато завдань – від психологічної допомоги до формування лідерських якостей, від культурно-історичної освіти до розвитку критичного мислення, від навчання комунікації до оволодіння конфліктологічними компетенціями.

Цільова група впливу: підлітки з місцевостей, де відбувалися та відбуваються бойові зіткнення (вимушені переселенці та мешканці окупованих територій); підлітки, чії батьки (бійці ЗСУ та інших збройних формувань, мирні мешканці) загинули.

Організація роботи. Мандрівний табір миру – це благодійний проєкт, спрямований на підтримку та розвиток дітей, на життя яких вплинули бойові дії на сході України. Його було організовано та здійснено ГО “Новий Донбас” за підтримки Уряду Литовської Республіки та Посольства Литви в Україні. Учасниками табору стали 27 підлітків віком від 13 до 17 років. Вони мандрували країною, змінюючи місце перебування: від Галичини (с. Уніж Івано-Франківської обл.) до Причорноморської Бесарабії (сmt Сергіївка Одеської обл.).

Завдання табору полягали в розвитку загальноукраїнської ідентичності, критичного та проєктного мислення, у навчанні компетенцій миротворчості, підтримці творчого самовираження та сприянні соціальної активності тощо.

Принципи роботи:

1. Науковий підхід: фундаментом методології є концепції соціальної та вікової психології [1–5; 8]. У ході підготовки ми спиралися на соціально-психологічний аналіз феноменів ідентифікації та історичної пам’яті.

2. Багатоплановість, змістова та цільова насиченість методів роботи з підлітками.

3. Застосування компетентнісного підходу в реалізації завдань табору. Націленість на формування компетенцій учасників.

4. Гнучкість та імпровізація в постановці щоденних завдань. Незважаючи на попереднє планування та розклад активностей, ми дослухалися до поточної актуальності в житті табору, потреб групи. Так, наприклад, коли учасники порушили тему психологічного насильства, ми внесли корективи в розклад та провели тренінг, присвячений ненасильницькому спілкуванню.

5. Акцент на комунікації між учасниками, побудові стосунків, командоутворенні. Комунікація є основою миротворчості, саме тому діти вчилися спілкуватися без агресії – вербальної або фізичної. Завдання культурно-історичної освіти вирішувалося шляхом екзистенційного переосмислення історичних подій. У процесі спілкування з підлітками ми намагалися “оживити” часи воєн минулого, щоб учасники могли зрозуміти їх через долі людей, відчуті те, що переживали їхні далекі попередники. Під час проведення мандрівного табору миру учасники досліджували історію в ігровій формі, у формі авторських красномовних квестів та теренових ігор-реконструкцій. Метою було змодельовати соціально-психологічні причини та рушійні сили конфліктів, які надалі ставали предметом спільної рефлексії учасників. При цьому йшлося про інклюзивну репрезентацію минулого українських земель не лише як історії етнічних українців, а і як історії співжиття і взаємодії багатьох

етнічних та конфесійних спільнот. Рольові ігри також заохочували учасників до роздумів про несамоочевидність, плинність ідентифікацій індивіда протягом життя. У старовинній Хотинській фортеці ми провели авторську гру (форум-театр) “Обличчя Хотинської війни 1621 року”, в основі якої лежить театральна імпровізація на історичну тематику. Підлітки отримали ролі учасників та очевидців одного з наймасштабніших збройних конфліктів тогочасної Європи. Імпровізатори мали різне походження, соціальний статус, професії та інтереси. Матеріалами для гри стали історичні документи-свідчення з книги історика П. Саса [6]. “Суд Історії” перетворився на жваву, але коректну та плідну дискусію, що підтвердила: категорій “свій”/“чужий”, “герой”/“злочин” зазвичай не вистачає, аби охарактеризувати мотиви та переконання людей на війні. Ми мотивували підлітків на те, аби вони задавали питання, заохочували їх аргументовано відстоювати свою думку в дискусії, а також спонукали, щоб вони самі пропонували теми для обговорення.

Розвиток національної самоідентифікації. Найскладнішим та новаторським для методології табору був підбір активностей для розвитку ідентичності. У цьому процесі, на наше переконання, украй важливою є роль активних мандрів. Вони здатні зробити величезний внесок у формування самоусвідомлення “я – українець” і “я – європеєць”. Розширюючи горизонти знайомого простору, роблячи його “своїм”, людина переживає зміни в ієрархії ідентичностей. Відтак межі середовища, частиною якого вона себе усвідомлює і з яким готова взаємодіяти конструктивно, також розширюються. Саме тому ми обрали формат мандрів як фрейм проведення табору. Наш маршрут простягнувся від верхньої течії Дністра (Івано-Франківщина) до його гирла (Одещина) по місцях важливих історичних подій та старовинних фортифікаціях. На цьому шляху учасники осмислювали війни минулого, аби під іншим кутом поглянути на сучасність.

Переваги формату мандрів: цей формат відповідає віковим потребам розвитку підлітків; під час подорожі навколо них завжди змінюються “декорації”. Це загострює почуття та увагу, робить пізнавальну сферу людини готовою до набуття нових компетенцій; мандруючи групою, ми мусимо ефективно взаємодіяти. Активізується групова динаміка, а це швидко вчить знаходити спільну мову та співпрацювати; минуле набагато краще досліджувати там, де безпосередньо відбувалися історичні події. Це допомагає зробити досвід його пізнання більш наочним, безпосереднім і глибинно-особистісним.

Складності використання формату мандрів та заходи щодо їх подолання: логістичні зусилля, що вимагають окремого менеджера

(своєчасне замовлення квитків, оплата послуг проживання та перевезення); підвищена увага до безпеки учасників, додаткові заходи: необхідне екіпірування учасників, спорядження для активностей; інструктажі з ТБ; відбір сертифікованих надавачів послуг, що гарантують дотримання ТБ; реєстрація в рятувальних службах для перебування на природі (у нашому проєкті це передусім стосувалося сплаву Дністром).

Загальний добір методів для проведення активностей. Загалом для вирішення завдання табору використовувалися такі психолого-педагогічні методи: інтерактивні бесіди, майстер-класи, теренові та рольові ігри, форум-театр, індивідуальні психологічні консультації, арт-терапія, казкотерапія, психологічна рефлексія та екскурсії. Діяльність табору по суті була великим тренінгом командної взаємодії. Цьому сприяли й ігри, і туристичні елементи: сплав річкою, скеледром, приготування їжі на вогнищі. Підбиваючи підсумки щодня, ми розвивали у дітей навички психологічної рефлексії, коли кожен мав говорити про власні почуття і думки від першої особи. Важливу роль зіграли заняття з вокалу, які допомогли учасникам почуватися більш розкуто, зняти м'язове напруження в горлі та ригідність міміки. Ключовим методом була гра. Перевагою ігрових методів є висока мотивованість учасників та інтенсивний вплив на групову динаміку. Було використано такі види гри: теренові, настільні, психодраматичні. Важливою складовою табору миру були зустрічі з цікавими людьми: підприємцями, волонтерами, громадськими активістами, просто місцевими жителями. На зустрічах ішлося про можливості соціального бізнесу, міські ініціативи, інтеграцію переміщених осіб та інші проєкти, що діють у їхньому місті. Кожен із волонтерів табору щоденно під час хобі-тайму проводив майстер-класи зі співу, арту, фотографії, психології, журналістики та збереження життя в екстремальних умовах (гострих конфліктах чи на природі).

Контроль за результатами роботи: крім щоденного спостереження та збирання інформації про ефект активностей, за допомогою усного зворотного зв'язку з учасниками було проведено опитування. Підлітки мали відповісти на запитання: "Як багато я взяв/взяла для себе від участі в мандрівному таборі миру?", зазначаючи ступінь впливу за шкалою: нічого, дуже мало, мало, помірно, багато, дуже багато (рис.). Анкетування було добровільним та анонімним; у ньому взяли участь 24 підлітки із 27, які були в таборі. Як видно з діаграми, найбільш впливовими напрямками роботи виявилися "миротворчі" практики та розвиток ідентичності.

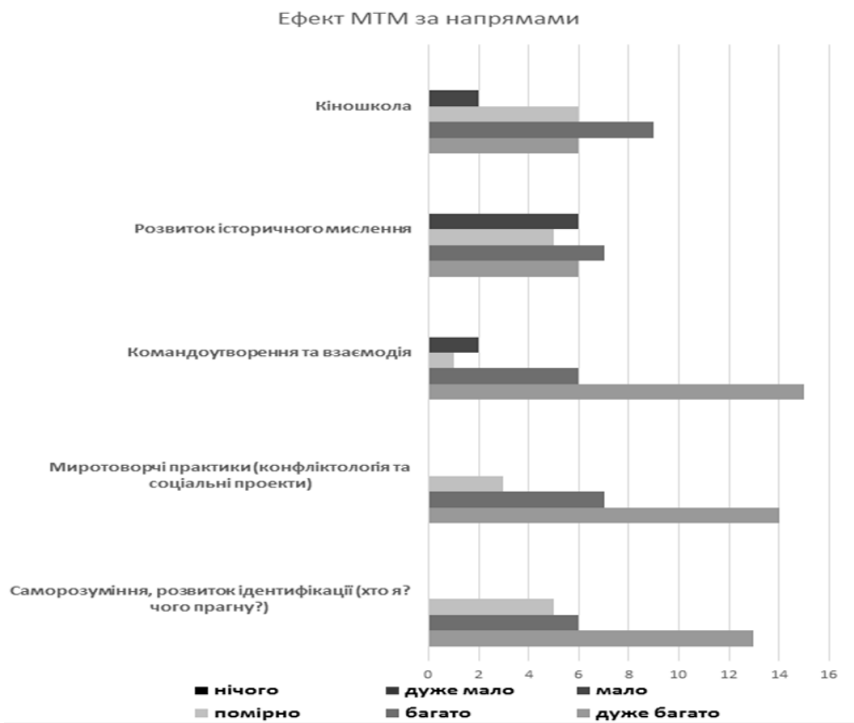


Рис. Ефект МТМ відповідно до завдань роботи (горизонтальна вісь діаграми показує кількість отриманих відповідей за якісними показниками шкали)

Висновки. Поняття “соціально-психологічна реабілітація”, на наше переконання, вимагає наразі переосмислення. Реалізація на практиці підходу з опертям на це поняття в психологічній роботі з тими, хто зазнав впливу війни, не може задовольнити потреби людини як системи, що перебуває в постійному розвитку. Пропонуємо замінити його на “абілітацію”, що передбачає розвиток нових можливостей та закладання потенціалу розвитку особистості.

Соціальна та психологічна абілітація осіб, на життя яких вплинули бойові дії, має вирішувати одночасно багато завдань – від психологічної допомоги до формування лідерських якостей, від культурно-історичної освіти до розвитку критичного мислення, від навчання комунікації до оволодіння конфліктологічними компетенціями. Загалом, усе це можна об’єднати в концепцію миротворчих зусиль, аби люди, особливо молоді,

які зазнали руйнівного впливу війни, ставали суб'єктами налагодження мирного життя.

У контексті подолання причин та наслідків конфлікту на сході України важливим завданням миротворчих практик є вихід за межі регіональної ідентичності громадян. Проведення табору миру у форматі активних мандрів показало себе як ефективний інструмент реалізації цієї мети. Для становлення безконфліктної громадянської ідентичності доцільно використовувати різні форми роботи з розвитку історичної пам'яті, які є цікавими для сприйняття та мають гуманістичний вимір, забезпечують екзистенційне переосмислення історичних подій, моделюють соціально-психологічні причини та рушійні сили конфліктів і стають предметом спільної рефлексії учасників. У рамках миротворчого табору такими формами можуть бути краєзнавчі квести, теренові ігри-реконструкції, навчання та практика із фото- і кінодокументалістики.

Література

1. *Габермас Ю.* Громадянство і національна ідентичність / Юрген Габермас // Умови громадянства : зб. статей / за ред. Варта ван Стінбергена ; пер. з англ., передмова та примітки Іваненко О. О. – Київ : Укр. Центр духов. культури, 2005. – С. 49–70.
2. *Готра О.* Історична пам'ять як чинник формування ідентичності Інтермарум: історія, політика, культура, [S. l.], п. 2, сер. 2015. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <<http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/90416/86175>> (дата звернення: 15 жовтня 2017).
3. *Дідук І. А.* Історична метафора як когнітивний механізм структурування політичної картини світу / І. А. Дідук // Проблеми політичної психології : зб. наук. праць / Асоц. політ. психологів України, Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. – Київ : Міленіум, 2014. – Вип. 1 (15). – С. 136–145.
4. *Нагорна Л. П.* Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.
5. *Рюзен Й.* Нові шляхи історичного мислення / Йорн Рюзен ; [пер. з нім. В. Кам'янець]. – Львів : Літопис, 2010. – 358 с.
6. *Сас П. М.* Хотинська війна 1621 року / П. М. Сас. – Київ : Ін-т історії України НАНУ, 2011. – 520 с.
7. *Титаренко Т. М.* Як допомогти свідкам і учасникам травматичних подій: горизонти соціально-психологічної реабілітації / Т. М. Титаренко // Актуальні проблеми соціології, психології, педагогіки. Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя / за ред. С. Кузікової. – Суми : Вид-во СумДПУ А. С. Макаренка, 2015. – № 4 (29). – С. 279–282.
8. *Erikson E.* Identity: Youth and Crisis / E. Erikson. – W. W. Norton&Company, 1994. – 336 p.

References

1. Habermas, Yu. (2005). Hromadianstvo i natsionalna identychnist [Citizenship and national identity]. *Umovy hromadianstva* [Conditions of citizenship], ed. by Wart van Steinbergen; translation english, preface and notes by O. O. Ivanenko (pp. 49–70). Kyiv: Publ. of the Ukrainian Center of the Spiritual Culture (ukr).
2. Hotra, O. (2015). Istorychna pamiat yak chynnyk formuvannya identychnosti Intermarum: istoriia, polityka, kultura [S. l.], n. 2, sep. 2015 [Historical memory as a factor of formation of Intermarum identity: history, politics, culture], <<http://intermarum.zu.edu.ua/article/view/90416/86175>> (date of the application: October 15, 2017) (ukr).
3. Diduk, I. A. (2014). Istorychna metafora yak kohnityvnyi mekhanizm strukturuвання politychnoi kartyny svitu [Historical metaphor as a cognitive mechanism for structuring the political picture of the world]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 1 (15), 136–145 (ukr).
4. Nahorna, L. P. (2008). *Rehionalna identychnist: ukrainskyi kontekst* [Regional identity: the Ukrainian Context]. Kyiv: Publ. of the Institute of Political and Ethnic Studies named by I. F. Kuras, National Academy of Sciences of Ukraine (ukr).
5. Рьсен, J. (2010). *Novi shliakhy istorychnoho myslennia* [New ways of historical thinking], translation by German V. Kamianets. Lviv: Litopys Publ. (ukr).
6. Sas, P. M. (2011). *Khotynska viina 1621 roku* [Khotyn War of 1621]. Kyiv: Publ. of the Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine (ukr).
7. Tytarenko, T. M. (2015). Yak dopomohty svidkam i uchasykam travmatychnykh podii: horyzonty sotsialno-psykholohichnoi reabilitatsii [How to help witnesses and participants in traumatic events: horizons of socio-psychological rehabilitation]. *Aktualni problemy sotsiologii, psykholohii, pedahohiky. Osobystist u kryzovykh umovakh ta krytychnykh sytuatsiiakh zhyttia* [Actual problems of sociology, psychology, pedagogy. Personality in crisis situations and critical situations], ed. by S. Kuzikova. Sumy: Publ. of the Sumy State Pedagogical University named A. S. Makarenko (ukr).
8. Erikson, E. (1994). *Identity: Youth and Crisis*. W. W. Norton&Company.

Ангелова С. О. Концепция социально-психологической абилитации подростков, на жизнь которых оказали влияние боевые действия на востоке Украины: опыт странствующего лагеря мира

Развитие гражданской идентичности, в частности выход граждан за пределы своей региональной идентичности, определено как важная задача в контексте преодоления причин и последствий конфликта на востоке Украины. Формат активных путешествий признан важным и эффективным инструментом реализации этой задачи, в частности в работе с подростками, на жизнь которых оказали влияние боевые действия. Раскрыты концептуальные и методические основы проведения странствующего лагеря мира для подростков, который был организован летом 2017 г. силами ГО “Новый Донбасс”. Описан опыт работы психолога с детьми, определены принципы и методы воплощения концепции социально-психологической абилитации подростков с учетом их возрастных особенностей. Подчеркивается, что в процессе абилитации работа психолога должна быть направлена прежде всего на то, чтобы люди, особенно молодые, подвергшиеся раз-

рушительному воздействию войны, становились субъектами налаживания мирной жизни и развития сообществ. Рассмотрены активности, реализующие задачи абилитации в рамках миротворческого лагеря: меры командообразования, краеведческие квесты, игры-реконструкции на местности, обучение и практика в сфере фото- и кинодокументалистики. По результатам анализа практического внедрения принципов социально-психологической абилитации подростков в странствующем лагере сделан вывод: для становления бесконфликтной гражданской идентичности целесообразно использовать формы работы по развитию исторической памяти, которые интересны для восприятия и имеют гуманистическое измерение, обеспечивают экзистенциальное переосмысление исторических событий, моделируют социально-психологические причины и движущие силы конфликтов, становятся предметом совместной рефлексии участников лагеря.

Ключевые слова: миротворчество, социально-психологическая реабилитация, абилитация, гражданская идентичность, подростковый возраст.

Angelova S. O. The concept of social and psychological habilitation of adolescents affected by fighting in East Ukraine: experience of the peacekeeping travel camp

The article discusses the concept of habilitation and the methodology of organizing a traveling peace camp for teenagers on the basis on the experience gained by the New Donbas NGO team in the summer of 2017. It presents the principles of the project, as well as tasks and methods of their implementation. The authors elaborate on the concept of peacebuilding efforts. They interpret it as a means of empowering people (especially young people) who suffered from the destructive impact of war to become agents of the restoration of peaceful life. The author argues that going beyond regional identity is an important task of the peacebuilding practice aimed at overcoming consequences of the warfare in East Ukraine, and explains the role of active traveling as an effective tool to reach the goal. This supports the idea about relevance of historical memory education to formation of non-conflict civic identity. The author proposes a number of forms of historical memory education, which provide an opportunity to rethink the common past (national, European and global) through modeling social and psychological preconditions and driving forces of the conflicts. Those forms comprise local history quests, reconstruction games in the natural and man-made environment, training and practice in photography and documentary shooting. The activities are engaging and humanistic, they diverge the participants from the authoritarian top-down approach to learning thanks to various scenarios and involvement of the participants in joint reflection.

Key words: peacebuilding, social and psychological rehabilitation, habilitation, civic identity, adolescence.